

A Habsburg-uralom erdélyi következményei a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában. A politikai élet és az intézményrendszer területén jelentkező átalakulások

A Habsburg-uralom politikai és intézményrendszert érintő következményeinek láttatása a korabeli erdélyi magyar nyelvű emlékirodalomban különböző formában és az uralommegszilárdítás fejlettségi fokának függvényében történik. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy e változások elsősorban azokat az emlékirókat foglalkoztatják, akik közvetlen módon implicáltak – anyai vagy legalábbis tanúi – e változásoknak. Az is szembeötlő, hogy a beilleszkedés első szakaszában a Habsburg-uralom politikai következményeinek a tükrözése hangsúlyosabb. Az évek múlásával, az osztrák uralom kiteljesedésével, amikor Erdély pozícióját – s ezen belül a rendek helyzetét – illetően nem csillan fel más alternatíva esélye, az emlékiratok jobbra a hatalom politikai célkitűzéseinek valóra váltását, ezeknek a társadalomra gyakorolt hatását, illetve a közigazgatási, törvénykezési vagy pénzügyi reformokat taglalják. Ezeket is főként akkor és annyiban, amikor és amennyiben változást jelentenek a hagyományos struktúrákkal és szervezethez képest szemben. Természetesen az emlékiratokban fellelhető célzások, utalások vagy konkrét leírásai a Habsburg-installáció politikai vetületeinek, valamint az intézményrendszert módosító intézkedéseknek a szerző szándékai szerint csak „másodlagos információk” lehetnek, hiszen az emlékirók közvetlen célja nem a fennálló politikai elemzése vagy organizatorikus rendeletek nyomán követése. Az emlékiró tényeket, eseményeket-eseménysorokat sorol fel, melyeket saját és társadalma életéből szelektál. A politikai vagy intézményrendszeri vonatkozás tehát igencsak esetleges a narráció folyamán, és sokkal inkább közvetlen vagy közvetett utalásokból áll.

A szerző nézőpontja és a történelmi igazság közti korrekt megfeleltetés érdekében figyelembe kell vennünk az emlékiratok keletkezésének körülményeit is. Az első szakaszban – melynek emlékirodalmában a Habsburg-uralom politikai következményeinek erőteljesebb ábrázolása jelenik meg – a legszámtöbb szerzők valahogy hasonló körülmények között írják visszaemlékezéseiket. Bethlen Miklósról van szó, aki császári fogságban írja emlékiratait és Wesselényi Istvánról, aki – bár szabadlábban van – naplóját szigorúan császári környezetben írja, mondhatnánk akár, hogy Bécs árgus tekintetét érezve magán. E körülmények természetesen tompítják mondanivalójukat. A szerzők tudatában vannak annak, hogy a papírra vetett gondolatok egynémelyike felhasználható ellenük. Emiatt néhány aspektust nem is említenek. Például Wesselényi Bethlen Miklós ügyének tárgyalása és az – egyébként megdöbbent – rendek vitája kapcsán megjegyzi, hogy e vitákat nem jegyezte fel naplójába¹. Politikai és társadalmi státusukat tekintve Bethlen Miklós és Wesselényi István egyaránt azok, akik a Habsburg-installáció első időszakának politikai vonzatait, az események gerjesztő okait valós mivoltukban mérik fel. Az írásaikban kronológiai szempontból fellelhető párhuzamok, ugyanakkor azonban az eseményeknek a különböző látószögből való vázolása miatt a két szerző információs szempontból a legszerencsésebben kiegészíti egymást.²

¹ Részlet egy hosszabb tanulmányból WESSELÉNYI István, 1983, 1985. I. 131, 134.

² R. VÁRKONYI Ágnes, 1993, 1–2. füzet, 12.

Kortársaik közül – akik szintén a beilleszkedés első szakaszát ábrázolják – Apor Péter tulajdonképpen az életmód- és életformabeli, nemesi szokásokban megnyilvánuló változásokat percipiálja, Cserei Mihály – távolabb a dolgok menetét meghatározó erőktől – magánvéleményét fejt ki a Habsburg-hatalom kiteljesedését illetően, míg Szakál Ferenc jobbára városa, Kolozsvár eseményeire koncentrálna, és II. Rákóczi Ferenc híveként látta a kuruc-labanc vizsályt.

Az, hogy az említett emlékirók különböző szemszögből vizsgálják az általuk elmondottakat, nem zárja ki, hogy az elbeszéléseikbe foglaltak többé-kevésbé kiegészítsék egymást. A különbözőségek ellenére már a Habsburg-uralom kezdetén körvonalazódik egy közös vonás, ami – ez esetben – az uralomváltás politikai következményeit illeti. Más-más hangsúlyokkal és motivációkkal, de erőteljesen jelentkeznek ez emlékiróknál a kiábrándultság – egyeseknél kifejezetten a kudarc – érzése. Ez jórészt annak tulajdonítható, hogy az osztrák uralom kiteljesedése, a kormányzás módja, az alkalmazott módszerek és eszközök nincsenek összhangban a *Diploma Leopoldinum* kitételeivel. Pedig az erdélyi rendek szemében e *Diploma* – kiegészítve a katolikusok javára a *Resolutio Alvinczianával* – referenciális pont a Habsburg-uralom létrejöttét követő évek kiértékelésénél. A Bethlen Miklós kitartásának köszönhető *Diploma* – ez a rendeknek kedvező kompromisszum – nem a rendi remények szerint lép életbe, hanem sokkal inkább az erősebb fél elvárásait kiszolgálva. S a háborús körülményekből adódóan ez a szerződő fél – a birodalom – a legkevésbé rugalmas császári intézmény, a hadsereg révén van jelen Erdélyben. Az államférfi – és ugyanakkor emlékiró – Bethlen Miklós egyes passzusokban nyíltan elmondja véleményét a *Diploma* alkalmazási módjának a Habsburg-uralom megszilárdulásában játszott szerepéről. Valójában a *Diploma* erdélyi kidolgozójának koncepciója szerint – amint az egyébként leveleiből és álnéven megjelent munkájából³ is kitérünk – Erdély számára a legoptimálisabb megoldás az volna, ha önálló fejedelemséggé válhatna egy protestáns fejedelem uralma és külföld garanciája mellett. Ezzel szemben a *Diploma* ráció kínálta kompromisszuma csupán Erdély államiságának a megőrzési lehetőségét jelentheti. E kompromisszum életbe léptetése azonban annak az önéletírásában tükröződik, aki ezt – bár létrehozta – kudarc-ként éli meg. Már az *Önéletírás* motiválása is ezt sugallja. A *Diploma* tető alá hozásában jelentős szerepet játszó Bethlen – akit kétszer fosztanak meg szabadságától – úgy véli, hogy az őt nem ismerő utókor az akkori idők legsemjobb emberének fogja tartani. Ez veszi rá, hogy öngigazolásként megírja a történeteket. Mert a „művében”, a *Diplomában* szavatoltakat senki nem veszi komolyan (lásd Rabutin, aki azzal fenyegetőzik, hogy meg nem felelő magatartás esetén bármelyik főurat lefejezteti).⁴ A Rabutin által mondottak idézése nyilvánvalóvá teszi, mekkora a valós hatalmuk és tekintélyük a *Diploma* kitételei alapján létrehozott tisztségekbe kerülő erdélyi nemeseknek. És amikor Bethlen Miklós a guberniumi ülésen idézi a *Diploma* 17. cikkelyét, mely kimondja, hogy a tábornokok nem avatkozhatnak be a politikába, Rabutin fenyegetően közli vele, miszerint ő olyan „spiritus familiaris”-szal – vagyis bizalmas informátorral – rendelkezik, aki értesíti mindarról, ami a Gubernium ülésein történik.⁵ Talán ez az egyik legmeggyőzőbb ábrázolása annak, hogy a Gubernium, Erdély legfelsőbb végrehajtó szerve mekkora szerepet tölt be valójában az államapparátusban, mennyire megalázó helyzetbe kényszerül, és a realitásban a császári katonai autoritás állandó felügyeletét érezheti magán.

Bár a *Diploma* megállapítja az adózás mikéntjét, az önéletírás kitér arra, hogy az állandó – és többnyire folyamatosan növekvő – adókon kívül milyen rendkívüli (elsősorban a katonaság

³ BETHLEN Miklós, 1704.

⁴ BETHLEN Miklós, 1955. II. 29.

⁵ Uo.

számára behajtott) adók sújtják a lakosságot – és ez nemcsak Rabutin számlájára írható.⁶ A *Diploma* kitételeit más területeken is áthágják – nemcsak a hadsereg és a tábornokok. Az adórendszer tekintetében például Apor István, az udvar egyik bizalmija, a katolikus restauráció egyik vehemens exponense, miután elmozdította tisztjéből Haller János tezauráriust, a *Diploma* cikkelyeinek ellenére megfosztja a református parókiákat és iskolákat a kincstár részéről jövő összes juttatástól, míg a jezsuitákat látványosan előnyös helyzetbe juttatja.⁷

Bethlen Miklóssal szemben Wesselényi István kevesebb szubjektív megállapítást tesz a politikai változások vonatkozásában.⁸ Bár, jóllehet lojális a Habsburgokhoz, nemegyszer teszi szóvá a *Diploma* be nem tartását, a császári hivatalosságok visszaéléseit, az egyre növekvő kötelezettségeket, melyek jóval túlmutatnak a *Diplomában* leszögezteteken.

Ugyanakkor elválasztja a feljegyzéseiben megrajzolt negatív képet és elnyomást a uralkodó személyétől, és minden rosszat jórészt a katonai szerveknek, elsősorban Rabutin tábornoknak tulajdonít.⁹ E látás- és tükröztetésmódnak megfelelően szükségesnek véli minél részletesebben bemutatni az uralkodónak a Gubernium beadványára küldött választát,¹⁰ melyben I. Lipót a nemességet szabadságaik tiszteletben tartásáról, a parasztságot tulajdonaik zavartalan megőrzési lehetőségéről biztosítja, illetőleg annak a szándékának ad kifejezést, hogy a rendet a hadsereg igénybevétele és megtorlások nélkül fogja fenntartani.¹¹ Hasonló hozzáállással találkozunk egy másik uralkodói levélre való hivatkozáskor, melyben a császár azt kéri Bethlen Miklós kancellár megvádolásakor, hogy ez utóbbinak semmi baja ne essék.¹² E levelek fényében azonban még markánsabban kirajzolódik a kép arról, ahogyan a központi hatalom figyelmen kívül hagyja a *Diploma* előírásait, visszaélésekkel és a lakosságot sújtó, állandóan növekvő adókkal tüzdeli meg erdélyi térhódítását. Megállapítható azonban, hogy jóllehet Bethlen Miklós önéletírásának kicsengése szerint a Habsburg-uralom kiteljesedése a politikai következmények tekintetében totálisodót jelent, Wesselényi István kevésbé szubjektív napi feljegyzései nem hazudtolják meg a Bethlen által elmondottakat. Csupán szemlélet- és hangvételbeli különbözőségről van szó. Például Bethlen Miklós megvádolása esetében, az önéletírásban kifejtett érvekkel szemben a Wesselényi által leírtak – egy adott napon történtek feljegyzése, alkalmanként összegzése – némelykor az önéletírásból hiányzó részeket tartalmaznak, kiegészítik Bethlen munkáját. Legyen szó a procedurális előírások figyelmen kívül hagyásáról, a nemesi szabadságok beszűkítéséről,¹³ Bethlen személyének megjelenítéséről, magáról a tárgyalásról¹⁴ és a fogva tartás körülményeiről.¹⁵

Bethlen Miklós kancellár sorsa és a vele szembeni eljárás csak egy aspektusa annak, hogyan „forgatták ki a Diplomát valójából”, illetve, hogy a Habsburg-rendszer a realitásban más-ként fest, mint ahogy ezt előzetesen papíron kidolgozták. Az emlékirodalomból szinte általános érvénnyel kitűnik, hogy az országban a birodalom érdekei bírnak primátussal. Az első időszakban legalábbis azonban ezeknek az érdekeknek katonák az érvényesítői – háborúk ürügyén,

⁶ Uo. 33.

⁷ Uo. 19–29.

⁸ Wesselényi, *i. m.* I. 51.

⁹ Uo. 48.

¹⁰ Valószínűleg az erdélyi rendek által az uralkodónak küldött *Transylvaniae iam expiranti gemitus* című memóriumból van szó, amely e *Diploma* Leopoldinum kitételeinek a megszegésére, illetve a császári katonai hatóságok visszaéléseire vonatkoznak. Lásd: WESSELÉNYI, *i. m.* II. 680. 77. sz. jegyzet.

¹¹ Uo. I. 197.

¹² Uo. 206.

¹³ Uo. 156.

¹⁴ Uo. 114–120, 130–135, 136–146.

¹⁵ Uo. 542–543.

beleértve a belső „háborút”, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot. A rosszul fizetett katonák pedig természetesen helyezték előtérbe – „birodalmi érdekek” címszóval ellátva – saját érdekeiket. Ez a mentalitás világlik ki Rabutinak a Gubernium beadványára írt válaszából, melyben ez utóbbi a hadseregnek a lakossággal szembeni visszaéléseiről panaszkodik: „a had fizetetlen és nem tarthatja disciplinában, hanem nem bánja bármint reportálják a császárnak és ha fizetést adnak a hadaknak azután ő is szorosabb commandot tart”¹⁶. A helyi hivatalosságokat „szalmabáboknak” tekintve, semmibe veszik¹⁷ a hadsereg képviselői. E bánásmód alól Erdély legmagasabb tisztségviselője, a gubernátor sem képez kivételt; a tábornok „mint egy gyermekkel”, úgy bánik vele, s egyáltalán minden általa felvetett kérdést nevetségesnek tart.¹⁸ Mi több, a tábornok rendeletéből megtiltatik neki, hogy kilépjen a városkapun: „[...] de még a kapura láncsás káplárokat és muskotélyosokat állatának, hogy senki se ki, se be ne mehessen a kapun. És így bennünket, mind gubernátorostul együtt megárestálának. Ez meglehet a második stichnek; először hogy a kapun ki nem bocsáták a gubernátort, másodsor hogy ez csakugyan meglehetett, de még több is lesz efféle”.¹⁹ E vonatkozásban sokatmondó a gubernátor véleménye is – a bécsi udvar „mindenki udvara”, míg Erdély olyankokra bizatik, mint Tige báró úr és Henis úr, akik nem törődnek azzal, hogyan vész el az ország, hiszen őket mindenképpen megfizetik.²⁰

Wesselényi mindennapi feljegyzéseiből sem hiányoznak a lakosságot nyomasztó, permanensen növekvő tendenciát mutató adóterhekről szóló elmélkedések: „Ma értettük, hogy a generál parancsolatjából a Gubernium az itt körül levő székekre és vármegyékre patenseket bocsátott ki, hogy mind az reájok vetett quantumot ide adminisztrálják, minden késedelem nélkül, mindazon kívül, ami naturaléjok vagyon, csak a mindennapi szükségekre hagyjanak, a többit mind béhozzák, mert másképpen is a militia kimegyen, és mindeneket béhozzák.”²¹ Az ilyen és hasonló információk olvastán érthetővé válik, hogy Wesselényi – Bánffy gubernátor vejeiként is lojális Habsburg-pártiként – miért ismeri be valójában, egy császári kapitány szavait idézve, hogy a lakosság és a kurucok között érthető módon együttműködés áll fenn, az előbbieket támogatják az utóbbiakat, és az osztrákokkal szemben az ő pártjukon állnak²² – ismeri be Wesselényi császári kapitánya.

A Habsburg-installáció első időszakát elemzi emlékiratában Cserei Mihály is.

Egy exkluzivista „transzszilvanizmus” képviselőjeként, mely számára minden, ami kívülről, főképp a nem erdélyi magyarok részéről érkezik, csak rossz és káros lehet az erdélyiekre nézve, Cserei ugyanakkor a császár híve – s mint ilyen, természetesen Rákóczi-ellenes.

Mindazonáltal az osztrák uralom általa összefoglalt következményeit, emlékiró társaihoz hasonlóan ő is a *Diploma Leopoldinum* kitételeinek figyelembevételével vizsgálja – és a többiekéhez hasonló következtetésekre jut. Abban különbözik azonban a fentebb említettektől, hogy ő a Habsburg-uralom káros politikai következményeiért – melyeket írásában tisztességesen számba vesz – az erdélyi rendeket hibáztatja, amelyek nem tudnak mit kezdeni a „gyönyörűséges Diplomával”, s kicsinyes acsarkodásaikkal alkalmat nyújtanak a *Diplomában* foglaltak megszegésére.²³ Protestánsként felméri a katolikus restauráció következményeit, de ezeket sem

¹⁶ Uo. 48.

¹⁷ Uo. 49.

¹⁸ Uo. 474.

¹⁹ Uo. 240.

²⁰ Uo. II. 162.

²¹ Uo. I. 370.

²² Uo. II. 533.

²³ CSEREI Mihály, 1983. 30.

Bécs számlájára, hanem a Habsburgok erdélyi exponense, Apor Istvánéra írja.²⁴ Cserei nem tekint el az uralomváltás során alkalmazott visszaélések legsúlyosabb következményének, a Rákóczi-mozgalomnak a leírásától sem. És jöllehet a kurucokat hibáztatja az ország tönkretételéért,²⁵ Wesselényivel ellentétben, aki megőrzi császárhűségét, Cserei kemény szavakkal illeti a Habsburgokat, mert nem tartanak igényt lojalitására.²⁶

A Habsburg-berendezkedés egyik legsúlyosabb politikai következménye valójában az erdélyiek részvétele a II. Rákóczi Ferenc vezette mozgalomban. Ez egyrészt a *Diploma Leopoldinum* figyelmen kívül hagyásának, másrészt az egyre súlyosbodó adóterheknek tulajdonítható. A mozgalom társadalmi háttérének tulajdoníthatóan – melyet az említett túlzott anyagi megterhelések és ezek drasztikus végrehajtása vált ki – a szabadságharc idején vannak olyan időszakok, amikor a Habsburg-végrehajtó hatalom szinte nem gyakorolható Erdélyben és az uralom konszolidálódása – beleértve a tervbe vett intézményszervezést – félbeszakad. A végrehajtó hatalom nagyon szűk körében, Szebenben végbementekről Wesselényi tudósít a legkompetensebben, aki ő maga részese a Habsburg-végrehajtó hatalom tevékenységének. Ami a Rákóczi-mozgalom országos és társadalmi kihatásait illeti, a korabeli emlékirók horizontja viszonylag korlátozott mind térben, mind a szubjektív vélemények kifejtése tekintetében. Vizaknai Bereck György és főként Szakál Ferenc elbeszélései nemigen lépik át a város határait, s a történeteket az események forgatagába sodródott város szemszögéből vizsgálják. Szakál Ferenc azokat a kolozsvári unitáriusokat képviseli, akik a Habsburg-hatalom által támogatott vallási intolerancia első áldozatai közé tartoznak.

Ami Vargyasi Daniel Istvánt illeti, írása szélesebb kitekintéssel szól a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc éveiről, túlzott részletességgel, melyek olyan személy életútjáról tanúskodnak, aki akarata ellenére került be az események forgatagába. Mivel mindkét táborban szerez tapasztalatokat, és a történetek főszereplőivel is találkozik, emlékirata egy sor részletkérdéssel gazdagítja a kuruc–labanc konfrontáció történetét. A közvetlen állásfoglalás erejét Vargyasi Daniel Istvánnál a karteziánus expozíció tompítja, illetve a félelem diktálta óvatosság. Ez utóbbi nem is alaptalan, mivel nemcsak Bethlen Miklóst vádolják meg azért, amit írt, de Vargyasit is. Bár önéletírásának a konszolidáció éveit érintő része hemzseg Mária Terézia dicsőítésétől, az 1764-ben kiadott kötetet elkobozzák, az idős szerző ellen pedig vizsgálatot indítanak, és megbírságot adják a nyomdással együtt, mivel a munka adatokat tartalmaz a protestánsoknak a Habsburg-uralom bevezetését követően elszenvedett sérelmeiről.²⁷ A közvélemény azonban tudni véli, hogy a kötet elkobzásához hozzájárul az, hogy a szerző az udvar számára nem kellemesen hangzó kuruc háborúról is részletesen beszámol. Ez a sors vár egyébként Bod Péter két könyvére is.²⁸ Az említett kiadványok sorsa új jelenséget vetít előre – a cenzúra bevezetését, mely a felvilágosodás térhódításával egyidejűleg vaskos füzeteket jelentet meg a tiltott kiadványok megjelölésével.²⁹

²⁴ Uo. 273.

²⁵ Uo. 336.

²⁶ Uo. 8.

²⁷ *Erdély öröksége*. I–X. Ravasz László bevezetésével, Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László. Bp., (1942) VII. 198. – RETTEGI György, 1970. 274–275.

²⁸ Uo. 404.

²⁹ BALLAGI Géza, 1888. – SCHERMAN Egyed, 1928. – *Catalogus Obrorum prohibitorum 1765, 1774* – WERTHEIMER Ede, *A magyarországi cenzúra történelméhez*, Századok, 1898. 294–316. – JAKAB Elek, 1884. 161–182, 253–273, 333–356. – Az Erdélyi Könyvcenzúra Bizottság 1770-es létrehozására vonatkozóan lásd BesztLt II. a. fasc. 116, 3 –A Bizottság működésére vonatkozóan lásd még a KmOL Könyvvizsgáló Bizottság (1770–1848). – UszLt Commissiones Gubernii 1781, tom. I. 65. – BesztLt II. a. fasc. 116.

1763-ban – amikor a központi hatalom egy sor közigazgatási-törvénykezési és katonai intézkedést foganatosít Erdélynek a birodalomba való minél tökéletesebb beilleszkedése céljából, és a Gubernium vezetését civil kormányzók helyett (katona) elnökökre bízta –, a hadjáratokban részt vevő tisztek utasítást kapnak arra, hogy a külföldről behozott „tiltott” könyvek listáját mutassák be.³⁰ Ilyenformán mindaz, ami a hatalom tekintélyét nyirbáló eszméket tartalmaz, tiltottá válik, s e kiadványok terjesztése büntetendő cselekedetnek minősül; ugyanakkor speciális intézkedések születnek a könyvárusok tevékenységének ellenőrzésére. Mindezek elsősorban a birodalmon kívül nyomtatott könyvekre vonatkoznak. A birodalomban egyetlen kiadvány sem nyomtatható ki a cenzúra engedélye nélkül. Az említett Vargyasi Daniel István és a nyomdász Páldi azért részesülnek büntetésben, mert az előbbi önéletrajzát a Gubernium jóváhagyása nélkül adják ki.³¹

Az emlékiratok mindezek ellenére ilyen vagy olyan formában, az események számbavétele mellett, tükrözik a megszilárdult Habsburg-uralom politikai következményeit is. Annak ellenére, hogy az említett okokból, jó néhány esetben visszafogottság mutatható ki a hatalmi intézkedések személyes minősítése tekintetében. E vonatkozásban meg kell említeni, hogy bár az udvar az új arisztokrácia megteremtésével és az adományozott rang- és címesővel nagyszámú mágnás családot térít át a katolikus hitre, a középnemesség, az írástudók nagy része mégis megmarad protestánsnak. S a konszolidáció időszakának emlékirói jobbára ebből a rétegből származnak, kivéve Bethlen Katát, aki mágnás család leszármazottja, mindemellett megmarad kálvinistának. Nyilvánvaló tehát, hogy a Habsburg-uralom kiértékelésekor egyik referenciális pont – az emlékirók esetében is –, hogyan sikerül a központi hatalomnak betartania a *Diploma Leopoldinum* kitételeit – vallási tekintetben is. Míg az installáció első éveiben az emlékirók mindent a *Diploma* teljes egészében való tiszteletben tartásához viszonyítanak, és kiemelt figyelemmel követik a saját, hagyományosan erdélyi intézmények sorsát, addig a konszolidáció szakaszában, amikor a látszólag saját erdélyi intézmények működnek, a magas rangú tisztségviselők az új – komoly donációkat elnyerő – arisztokrácia soraiból származnak, természetes, hogy a hatalom kiértékelése csupán a *Diplomában* leszögezett garanciák bizonyos pontjaihoz kapcsolódnak. A hatalom intoleráns politikája ezért kap helyet – ha nem is kemény kritika formájában – az írástudó-lelképásztor Bod Péter emlékiratában vagy Hermányi Dienes József anekdotáiban. A vallási hovatartozása miatt gyermekeitől megfosztott Bethlen Kata hangvétele ugyanakkor jóval erőteljesebb. Másrészt pedig – amint arról már előbb szó volt – az emlékirók jó részének a hitbe, a karteizianizmusba vagy pietizmusba menekülése is mintegy kritikaként fogalmazódik meg az új hatalom kiépítette rendszerrel szemben.

Az említettek emlékirataiban azonban csupán néhány aspektusra utalnak, s nem tükrözik globálisan sem problematikaként, sem térben az illető időszak eseményeit.

Halmágyi István és Rettegi György az, aki a konszolidáció éveinek összefogó képét adja. Halmágyi az 1762–1769-es eseményeket szövi bele elbeszéléseibe. Ezzel szemben Rettegi jóval nagyobb időintervallumot ölel fel, az 1718–1758-as éveket kivonatoltan, az 1759–1785-ös részletezőbb tálalásban. Az integráció szempontjából jelentős évekre vonatkozóan párhuzamos képet nyújtanak. Nem érdektelen a két elbeszélő forrás értékelése szempontjából összevetni a szerzők által elmondottakat. Halmágyi az erdélyi végrehajtó hatalom tagjaként, guberniumi titkárként, jelentős személyiségek munkatársaként írja naplóját. Hozzáfér a Gubernium irataihoz, melyek egy részét személyesen szerkeszti meg. Elsődleges információkat dolgoz fel tehát. Rettegi a vidéki nemesség képviselője, akihez az információk a vármegyétől – vagy jobbára

³⁰ HALMÁGYI István naplói. 1752–1753, 1762–1769 és iratai, 1769–1785, 1906. 99.

³¹ Uo. 404.

hallomásból – jutnak el. Ilyenformán Halmágyi akár a megtörténtek hivatalos (Gubernium általi) elbeszélőjének is tekinthető, míg Rettegi, aki nem közvetlen részese a leírtaknak, a vármegei közvélemény megtestesítője. Mindazonáltal információik gyakorta egybehangzóak, s egy-egy intézkedésnek az össznemesi társadalomra gyakorolt hatását tükrözik. Ugyanakkor e két említett szerző arról is tudósít, milyen mélyre hatolt a társadalomba egy-egy jelentősebb császári intézkedés, illetve hogyan percipiálta az általuk képviselt rendi társadalom ezeknek az intézkedéseknek a következményeit.

A Habsburg-uralom politikai következményei között az említett két emlékiró felfigyel arra a másodlagos szerepre, amellyel a központi hatalom háttérbe szorítja a sajátosan erdélyi intézményeket és tisztségeket. Természetesen, a Bethlen Miklós és Wesselényi István által bemutatott időszakhoz képest az erdélyi központi intézmények formálisan működnek, az erdélyi tisztségek is betöltöttek, tehát a *Diploma* ilyen tekintetben való bírálata sokkal szelídebb és ritkábban jelentkező. Esetenként azonban megjelenik – legyen szó a gubernátornak a bécsi udvar általi leváltásáról (mert ellenszegült a határőrezredek létrehozásának és Buccow más terveinek), a katonaság szerepének oly mértékű növeléséről, hogy a Gubernium elnöki tisztségét is tábornokkal töltesse be,³² annak a megállapításáról, hogy belpolitikai tekintetben sem a gubernátor kormányozza az országot, hanem egy triumvirátus, vagy Bajtay római katolikus püspök, az udvar kegyeltje szerepének növekedéséről.³³ Nem hiányzik a kormányzat bírálata sem, Hadik András egy véleményének idézésével, mely szerint a hatalmon lévők nem kívánják az igazságot hallani.³⁴

Szintén a Habsburg-uralom kiteljesedése következményei közé tartozik az udvar valláspolitikájának az Erdélyben addig nem tapasztalt méretű térnyerése. (E fejezetben csupán a valláspolitikai egyes aspektusait tárgyaljuk, melyek kapcsolatba hozhatók a politikum szférájával.) A felekezeti feszültségekről Halmágyi és Rettegi írásai is tanúskodnak. E feszültség gerjesztő oka – amint az köztudott – a hatalom egyik alapvető célkitűzése: a katolikus restauráció, és elsősorban a katolikusok–reformátusok, illetve ortodoxok–görög katolikusok közti kapcsolatrendszerben nyilvánul meg. A katolikusok és protestánsok – az erdélyi rendek – vonatkozásában felekezeti offenzívára kerül sor a protestánsok számának, társadalmi és politikai súlyának csökkentése, illetve a katolikusok szerepkörének növelése céljából. A görög katolikusok–ortodoxok kapcsolatrendszerben a megszorító intézkedések az ortodoxok ellen irányulnak, a kialakult helyzet pedig nem egy esetben tömegkonfliktusokat eredményez.

Mind Halmágyi, mind Rettegi kálvinista protestáns, érthető tehát e helyzet iránti érzékenységük, a katolikus restaurációval, illetve a katolicizmus térhódításával szembeni ellenérzésük. Nem hallgatják el, hogy a protestáns fiataloknak megtiltják a külföldi egyetemjárást³⁵ (a peregrinációnak komoly hagyományai voltak Erdélyben még az önálló fejedelemség korából, és nagymértékben hozzájárult a társadalom tudományos-műveltségi színvonalának emeléséhez) és azt az udvari kezdeményezést sem, miszerint a felekezeti alapokból protestáns egyetemet kell létrehozni.³⁶ E megoldással a központi hatalom természetesen ellenőrzést kíván gyakorolni a fiatalok felsőfokú képzése felett. A protestáns akadémia megalapításáig azonban – a protestáns rendek vehemens tiltakozása eredményeként – mégis engedélyezett a külföldi egyetemjárás, igaz, viszonylag korlátozott körülmények között.³⁷

³² Uo. 3–4. – RETTEGI, *i. m.* 338–339.

³³ Uo. 142. – HALMÁGYI, *i. m.* 236–237.

³⁴ Uo. 359.

³⁵ Uo. 139–140.

³⁶ Uo. 160.

³⁷ Uo. 272. Lásd: Art. I. 1752. CJH 1900. 43–44.

E vonatkozásban – vagyis a katolicizmusnak a más felekezetek rovására történő támogatása tekintetében – hasonló intézkedés az 1751-es aposztáziarendelet, melynek értelmében tiltott és 200 forintos bírsággal büntetendő a katolicizmusról más vallásra való áttérés.³⁸

Ugyanakkor a rendelet szigorú kitételekkel szabályozza a vegyes házasságokból született gyermekek római katolikus hitben való nevelését. A még mindig túlnyomórészt protestáns felekezetekhez tartozó erdélyi rendek esetében, ahol gyakoriak a vegyes házasságok, e rendelet nemcsak elégedetlenséget, ellenszegülést vált ki, de valóságos családi drámákat is, mint amilyen az emlékiró Bethlen Kata esetében következik be. Az e rendeletet követő intézkedések emlékiroldalmi láttatásából kitűnik, hogy az aposztázia bűnébe esettekkel szembeni prozelitizmus következtében a bűnösöket nemcsak bírságozzák, de be is zárják. E tekintetben a római katolikus püspök akkora mértékű kompetenciát vindikál magának, amivel kiváltja egyes guberniumi tanácsosok elégedetlenségét, akik kijelentik, hogy a Gubernium nem tartozhat a püspök joghatósági körébe, ez utóbbi ugyanis a Guberniumban csupán tanácsos, és egyetlen kérdésben sincs másoknál több szavazata.³⁹ S ha esetenként nem is lehetséges a rendelet kitételeinek alkalmazása, jó néhányan fosztatnak meg szabadságuktól vagy kénytelenek megalázó büntetéseket elviselni, ahogyan arról szintén az emlékiródalom tanúskodik.⁴⁰ Az említett folyamatnak része az erőszakkal vagy különböző ígéretekkel (például jobbágyhelyzetből való felszabadítás)⁴¹ való térítés, a jezsuiták tevékenysége,⁴² az állandó táblák szervezésekor az unitáriusok figyelmen kívül hagyása Buccow rendelete alapján,⁴³ Bod Péter és mások könyveinek elkobzása vagy az a tilalom, miszerint a protestáns lekipásztorok nem tehetnek említést a katolicizmusra való erőszakos térítésekről.⁴⁴ A Habsburg-hatalom ilyenformán olyan helyzetet teremt, hogy érthetővé válik, a kálvinista emlékiró Rettegi miért dicsőíti II. Józsefet türelmi rendelete kibocsátásáért, és miért példálózik az intolerancia főképp magyarországi túlkapásai-val, ahol e rendelet kibocsátása előtt a helyzet sokkal súlyosabb volt, mint Erdélyben.⁴⁵

A Habsburg-valláspolitikai életbe léptetése a román lakosság sorában is érezteti hatását. Az ortodoxok görög katolikus hitre térítése jelentős célkitűzése a hatalomnak, bár – amint az kiderül a korabeli emlékiratokból – e térítés kezdetben formális, „in nomine”.⁴⁶ Egyes ortodox klerikusok újratérítő munkája eredményeképp – ilyen a volt görög katolikus esperes, Nicolae Pop din Balomic (Retteginél Balamériként emlegetett)⁴⁷ vagy még inkább a Sofronie néven ismert Stan Popovici szerzetes (Halmáginál Soffroniu kalugyer)⁴⁸ esete – jó néhány görög katolikus válik újra ortodoxszá. Az ortodoxiához való visszatérést zavargások (görög katolikus papok elűzése, a templomok visszafoglalása stb.) követik, melyek nemcsak az erdélyi társadalmat foglalkoztatják, s ennél fogva tükröződnek az emlékiratokban, de az ortodox mozgalmak kapcsán írott jelentések arról tanúskodnak, hogy Bécsben egyenesen rebellióról beszélnek.⁴⁹ A rend helyreállításával császári biztосként Buccow tábornokot bízzák meg, aki nem

³⁸ Halmágyi, *i. m.* 271.

³⁹ Uo. 265.

⁴⁰ Uo. 253, 263, 271, 313, 406. – Rettegi *i. m.* 85, 211–212, 220.

⁴¹ Halmágyi, *i. m.* 300. – Rettegi *i. m.* 272.

⁴² Halmágyi, *i. m.* 303–304.

⁴³ Uo. 299.

⁴⁴ Uo. 404. – Lásd még: UszLt Commissiones Gubernii 1769, 41 ua. 1777, 37.

⁴⁵ Rettegi, *i. m.* 416–417, 421, 423. – A toleranciarendelethez vonatkozóan lásd: BeszLt Ila. fasc. 279.

⁴⁶ Rettegi, *i. m.* 106, 233–234.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Halmágyi, *i. m.* 13, 25, 297–298, 317, 376. – Szatmár vm. Acta publico-politica 1761. fasc. 38. nr. 46. – UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764, 1764: 78.

⁴⁹ Uo. 25. – Rettegi, *i. m.* 124. – Lásd még: UszLt Commissiones Gubernii 1763: 64, 1763: 50, 1764: 4. – Ua. 1769, 168. – Ua. 1777. tom. I. 36, 56, 89; tom. II. 36. – Ua. 1781. tom. II. 27.

késlekedik a megtorló intézkedésekkel: összeírta az ortodox, illetve görög katolikus románokat, megosztja a templomokat – a görögkeletieknek kedvező arányban, rendkívüli adókat ró ki az ortodox papokra és hívekre, és a hadsereg erejét maga mögött tudva ortodox kolostorokat romboltat le.⁵⁰ Az emlékirodalom, e folyamat általános jegyeinek percipiálásán túlmenően természetesen sajátos aspektusokat és a közvélemény értékelését is bemutatja. Halmágyi feljegyzi, hogy 1762-ben guberniumi körökben egy, a románok között terjesztett körlevélről beszélnek, mely felszólítja őket, szerezzenek be fegyvereket, ugyanis szükségük lesz ezekre,⁵¹ de leírja a mezőségi mozgalmakat,⁵² a Beszterce kerületi ortodox románok magatartását,⁵³ a görög katolikusoknak nyújtott kedvezményeket,⁵⁴ azt is például, hogy a határőrségbe való bekezdés – és ennek következtében a jobbágyterhektől való szabadulás – feltétele a görög katolikus felekezethez való tartozás.⁵⁵

Nem hiányzik a híradás azokról az ortodox papokról sem, akik a görög katolicizmusra való áttérés ellen prédikálnak,⁵⁶ ugyanakkor Halmágyi olyan, a Guberniumtól szerzett értesüléseket is papírra vet, melyek a két felekezethez tartozó hívők összeírásakor elkövetett szabálytalanságokról szólnak.⁵⁷

A két kálvinista emlékiró, Halmágyi és Rettegi felfigyel a Habsburg-valláspolitikai protestánsokkal és ortodoxokkal szembeni megnyilvánulásának számos párhuzamára. Halmágyi meglepetten állapítja meg, hogy míg a favorizált felekezetek kedvük szerint emelhetnek templomot, ez a szabadságjog a protestánsok és ortodoxok esetében korlátozott – utóbbiaknak ugyanis előzetes építési engedélyért kell folyamodniuk.⁵⁸ Rettegi ezzel szemben, főként a vármegyékben keringő hírekre alapozva beszámol arról, hogy az ortodoxok megmozdulásait – úgy hírlik – a reformátusok készítették elő a célból, hogy a központi hatalom vizsgálatot indítson ez ügyben.⁵⁹ Ugyancsak Rettegi jegyzi fel, hogy ortodox román diákok járnak az országot, és különböző helységekből tartanak zsinatot – e vonatkozásban Rettegi a románság nemzeti öntudatra ébredésének jeleiről ír. Az említettek ugyanis azt állítják, hogy ők az ország legrégebb lakói, az egykori dákok leszármazottjai, ami félelmet kelt a szerzőben a jövőt illetően, amikor is a fiatal románok – a vallási unió eredményeként – Balázsfalván és más, a közeljövőben felépítendő tanintézetekben fogják képezni magukat.⁶⁰

Az emlékirodalom részletesen tárgyalja a Habsburg-uralom térhódításának egy más területen – a katonapolitikában – való érvényesülését is. Itt elsősorban a határőr-ezredek felállításáról van szó. A hír – amint arra már utalás történt egy előbbi fejezetben – 1762-ben jelenik meg az emlékirodalomban, amikor is megjelenik az úgynevezett „Land-miliz”⁶¹ vagy másképp „nationalis militia”⁶² egységek létrehozási terve. A projektum visszhangja az egész országban érzékelhető, és sokak lelkesedését váltja ki, akik ez úton remélnék megszabadulni a súlyos jobbágyterhektől. Ugyanakkor a militarizálásnak számos ellenzője is van; a helyzet a székelyföldi

⁵⁰ Halmágyi, *i. m.* 25, 297, 332, 377.

⁵¹ Uo. 24. – Lásd még: *UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764*, 1764, 28.

⁵² Uo. 33. – HALMÁGYI, *i. m.* 124.

⁵³ Uo. 78. – Rettegi, *i. m.* 154.

⁵⁴ Uo. 106. – Lásd még *UszLt Commissiones Gubernii 1781*. tom. I. 101.

⁵⁵ HALMÁGYI, *i. m.* 297.

⁵⁶ RETTEGI, *i. m.* 133.

⁵⁷ HALMÁGYI, *i. m.* 298.

⁵⁸ Uo. 338.

⁵⁹ RETTEGI, *i. m.* 117–118.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ HALMÁGYI, *i. m.* 12. – Rettegi, *i. m.* 142.

⁶² HALMÁGYI, *i. m.* 18. – Lásd még: *UszLt Commissiones Gubernii 1762–1763*, 1762: 77.

közismert konfliktusokhoz vezet, mely a mádéfalvi mézárlassal, illetve a Beszterce kerületi–Radna völgyi mozgalmakkal tetőz, mely utóbbi is sok áldozatot követel. A két emlékiró közül Halmágyi, aki kezdetben a székely határőrezredek létrehozása céljából alakult bizottság tagja, a bizottság tevékenysége jegyzőkönyvének anyagán⁶³ kívül egyéb, máshonnan származó információkat is közöl. Ilyenformán naplója elsődleges forrás a határőrezredek szervezésének kérdéskörére, elsősorban a bizottság munkájára és a csiki történésekre vonatkozóan. Az említett ezredeket illető általános információkon⁶⁴ túlmenően számos adat vonatkozik a csiki eseményekre,⁶⁵ és nem hiányzik a Radna völgyi (Beszterce kerület) román határőrezred szervezéséről való beszámoló sem.⁶⁶ Ezzel szemben Rettegi vármegyei szintű információk-adatak alapján tájékoztat a székelyföldi eseményekről,⁶⁷ külön fejezetet szentelve a mádéfalvi tragédiának.⁶⁸

Az elemzett emlékiropalomban helyet kapnak az adózási rendszerről, az adóformákról és a behajtás módjáról szóló intézkedések.⁶⁹ Rettegi kritikus hangon szól az 1750–1751-es vármegyei adózási rendszerről.⁷⁰ Jelzésekppen feltűnnek a lakosságnak a katonatartási⁷¹ és fuvarozási kötelezettségei,⁷² míg Halmágyi beszámol a robot és az úrbéri kötelezettségeknek a Guberniumban való megvitatásáról.⁷³

A Habsburg-rendszernek mind az adópolitikája (a lakosságnak a különféle adóterhekkel való megterhelése, amelyhez hozzájárulnak a jobbágykötelezettségek), mind a katonapolitikája (erőszakos besorozás a határőrezredekbe, a sorozásnak ellenállókkel szembeni megtorlások) erőteljes emigrációs hullámot eredményeznek a lakosság körében, elsősorban Moldva irányába – mely jelenség szintén fel-feltűnik az emlékiropalomban.⁷⁴

Egy nagy horderejű esemény, melynek kirobbanásában több tényező – jobbágy- és adóterhek, illetve az ezektől való szabadulás reménye a határőrezredekbe való feliratkozás révén – játszik szerepet, a román parasztlak 1784-es, Horea vezette lázadása. Az elemzett emlékirók közül Halmágyi 1769-ben, jóval a lázadás kitörése előtt fejezi be a naplóját. 1784-ben azonban a mozgalom okainak kivizsgálására kap megbízást. Andrei Motoc kancellistával együtt 1784. augusztus 27-én egy Alsógárdon összeállított jelentést tesz le a Guberniumhoz a román-ság mozgalmának kivizsgálásáról és az Alsó-Fehér vármegyei katonai összeírásról,⁷⁵ míg következő nap, 1784. augusztus 28-án egy második jelentést nyújt be az említett vármegyei forrongásokról, illetve az általa foganatosított intézkedésekről a katonai összeírás megszüntetése és a nép lecsendesítése céljából.⁷⁶ Rettegi 1784-ben zárja visszaemlékezéseit, röviden szól a lázadásról, főként a vármegyei nemesség soraiban keringő hírek és fivére, Zsigmond levelei

⁶³ HALMÁGYI, *i. m.* XL.

⁶⁴ Uo. 12–13, 18, 23, 33–34, 42–43, 62–63, 69, 73, 89–92, 143–155, 159, 178, 194–195, 220, 247, 278–279. – Lásd még: BeszLt Ila. fasc. 19.

⁶⁵ Uo. 19, 21–23, 29–33, 34, 36–39, 51–59, 72, 74, 89, 94–95, 113.

⁶⁶ Uo. 26, 78–79, 88–89, 97, 121–122. – Lásd még: BeszLt I. D. XXVI. Ila. fasc. 13, 22, 42, 89, 90, 194, 195, 341, 396, 443.

⁶⁷ RETTEGI, *i. m.* 143, 147, 151, 153–154.

⁶⁸ Uo. 160–161. – UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764. 1763: 75; 1764: 6.

⁶⁹ HALMÁGYI, *i. m.* 5–7. 56–57, 130–132, 162, 230.

⁷⁰ RETTEGI, *i. m.* 72.

⁷¹ Uo. 257.

⁷² Uo. 277.

⁷³ HALMÁGYI, *i. m.* 267, 398–401. – Lásd még: UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764, 1764: 21. – BeszLt Ila. fasc. 159.

⁷⁴ HALMÁGYI, *i. m.* 60, 68, 80, 98–99, 105, 276–277, 324–325, 337. – Rettegi, *i. m.* 178–197. – Lásd még. BeszLt Ila. fasc. 36, 39, 168.

⁷⁵ HALMÁGYI, *i. m.* 668–693. – Lásd: PRODAN, David, 1979. 227, 233, 256. A felkelés okaira vonatkozóan lásd uo. I–II.

⁷⁶ HALMÁGYI *i. m.* 694–699.

alapján a Hunyad vármegyében történekről.⁷⁷ Egyes, 1775–1780 közti – szintén általa közölt – információk azonban már említést tesznek a mozgalom okairól és szinte előrevetítik az 1784-es eseményeket.⁷⁸

Más, a Horea-lázadás idejét átfogó emlékiratok is fennmaradtak (Nalácz József, Kis András, Domokos Ferenc, Vitán Sándor, Göttfy Borbála), ezek jórészt helyi történésekre, mozzanatokra vonatkoznak, és íróik látásmódját meghatározó módon befolyásolja a tény, hogy mindannyian a lázadás szenvedő alanyai voltak.

Jóllehet ezek az emlékiratok nem tükrözik közvetlen módon azt a mentalitásbeli változást, melyet Erdélyben a Habsburg Birodalomba való beilleszkedése eredményez, mégis említésre méltóak, mivel a felkelés kitöréséhez nagymértékben hozzájárult mind az udvarnak a jobbágyterhek módosítására vonatkozó, mind a határezredek felállítását célzó katonapolitikája. Ilyenformán az emlékiratokból kirajzolódó mentalitás közvetett módon tükrözi a nemesi hozzáállást (mentalitást) a központi hatalomnak az említett problematikához való viszonyulását illetően.

Kis András és Domokos Ferenc, Hunyad vármegyei nemesek közvetlen résztvevői a Horea vezette román parasztnak elleni harcoknak. A két szerző, akikről a történelmi irodalom viszonylag keveset tud, saját tapasztalataikról írnak rövid feljegyzéseikben, az „igazság” feltárásának ki-nyilatkozott szándékával.

A szerzők a november 1–27, közti eseményeket rögzítik: a felkelők útvonalát, az áldozatok számát, az okozott károkat. Ők maguk kezdettől, november 5-étől részesei a történéseknek, amikor is „főhadnagy Simény és Kájáni urak arra kérték Öbristlieutnant Karp urat, hogy indulnának a Maroson innen elejőkbe azoknak, kik felfelé mentek, melyre nehezen vehették, mint-hogy kevés számmal volt a katonaság, a nemesség a megmaradásokat kívánta; de mégis látván a veszedelmet, szavokat megfogadta ezt mi észrevén, Simény úr commandója alá ajánlottuk magunkat és aznap, napnyugot után nagy sár, nagy esőzés között indultunk elejőkbe [...]”⁷⁹ A védekezés központja Déva. A felfegyverzett különítmények innen verik vissza a felkelőket, mindaddig, míg Kray ezredes székely határőrsapatai véget nem vetnek a lázadásnak.

Kis András és Domokos Ferenc közösen írt feljegyzései a Horea vezette parasztlázadás eseményeit természetesen a nemesség látószögéből vizsgálják, a szerzők elítélően nyilatkoznak a felkelésről. Az aprólékosan részletező, faktologikus, ok-okozati összefüggéseket és árnyalatokat nélkülöző írás sokkal inkább mentalitástörténelmi, mint a történelmi eseményeket objektíven láttató forrás, mely a kis- és középnemességnek a lázadással szembeni hozzáállását tükrözi.

Szintén kortárs- és szentanúként ír e felkelésről Vitán Sándor szolgabíró. Amint az köztudott, a katonai erők kezdetben nem avatkoznak az események alakulásába, a nemességre hárul önmaga védelmének megszervezése, ami Vitán Sándor feljegyzéseiből (*A dévai mezőn a Horákkal történt csatáknak rövid de igaz leírása*) is kitűnik. Vitán a november 7–9-e közti eseményekről tudósít, mikor megyei tisztségviselőként családjával együtt Dévára siet, s részt vesz a nemesi védekezésben.⁸⁰ Írása köztisztviselő precíz, száraz, adatolt jelentése, mely a legpontosabban kívánja rögzíteni a történeteket. Csupán arról tudósít, aminek részese és szemtanúja volt, óvakodik a spekulatív megközelítéstől. „[...] az említett Horákkal több csaták történtek, de minthogy én azonban személynem voltam jelen, azért azokat nem említem” – zárja tárgyilagosan feljegyzését.⁸¹

⁷⁷ RETTEGL, *i. m.* 427–428.

⁷⁸ Uo. 242–243. PRODAN 1979. 72–73.

⁷⁹ *Erdély öröksége VIII.* 139.

⁸⁰ Uo. 148.

⁸¹ Vö. TAKÁCS Sándor, 1932.

Mátisfalvi Göttfy Borbála is a tragikus eseményeket átélt szemtanúként írja meg emlékeit a Horea-felkelésről (*Néhaj Göttfy László háznépének Hóra pórhada miatt esett romlása*). A felkelő csapatok családját nagyrészt kiirtották, ő maga azonban néhány – a lázadókhöz hasonlóan román – paraszt segítségével megmenekül. „Breznyiki jötevőiről” többször és hosszasan megemlékezik feljegyzéseiben. Írása, mely az eseményeknek időrendi szempontból való globális összefoglalása, nem nélkülözi a patetikus, drámai stílusfordulatokat, érzelemgerjesztő mozzanatok. Középről látja és nagyon fiatalon éli át a borzalmas eseményeket, és azok leírásával mélyen emberi dokumentumot hagy az utókor számára.

A következő időszak elsősorban Ujfalvy Sándor, Jósika Miklós, Bölöni Farkas Sándor és Bolyai Farkas által fémjelzett emlékirodalma a reakció korában jelentkezik, I. Ferenc uralkodásának és a rendi társadalom válságának idején. Ezek az írások nem tükrözik közvetlenül a Habsburg-rendszer kiteljesedésének következményeit, az integrációt elősegítő, alkalmazott módszereket és eszközöket, azokat az intézkedéseket, melyek célja a helyhatóságoknak a központi hatalom érdekeinek való alárendelés biztosítása. Ez utóbbi folyamat jórészt befejeződött ugyanis, s a korszak emlékirodalma főként egy anakronikus, reakciós abszolutizmus általános vonásait, az állampolgárok megszorítására, megfigyelésére létesített saját apparátus (titkos rendőrség) és a károsnak vélt eszmék terjedése megakadályozását felügyelő hivatal (cenzúra) működését ábrázolja. E rendszer kéziratok esetében sem engedélyezi a hatalom által ellenségesnek vagy veszélyesnek (felforgatónak) minősített eszmék terjesztését. A vonatkozó évek emlékiróit – az óhajtott reformok szellemében – hangsúlyosan foglalkoztatja a társadalmi és politikai válságból való kilábalás lehetősége. Ez az emlékirodalom összességében reális tényállapotot ötvöz kiütkereső lehetőségek megfogalmazásával.

A Habsburg-installációnak az intézményeket érintő területen nincsenek olyan látványos következményei, mint politikai síkon; bár az adó-, adminisztratív és törvénykezési reformok döntő szerepet játszanak Erdély integrációja szempontjából, A kisebb visszhang oka minden bizonnyal az, hogy az intézményrendszer területén a reformok később és közvetettebb úton érzetik hatásukat, mint politikai síkon. Ugyanakkor egy-egy, az intézményrendszert érintő intézkedés előkészítéséről és életbe léptetéséről szóló információ jórészt elsikkad a narráció során, s csupán tangenciálisan érinti az elbeszélést. Kétségtelen azonban, hogy ezek az információk sem hiányoznak az emlékirodalomból, bár ezekben az aktív történéseket jelző eseménysorok és a társadalomra rögtöni hatást gyakorló intézkedések dominálnak.

Az erdélyi államapparátus egyik legszakavatottabb ismerője, Bethlen Miklós, aki maga is aktívan részt vesz az ország vezetésében, igen kritikusan viszonyul az udvarnak a sójövendelmek tekintetében megnyilvánuló pazarló politikájához.⁸² Szintén e pazarló politikáról tudósít Cserei Mihály.⁸³ Bethlen megemlíti a segesvári diétán bemutatott tervezetét, mely az országnak sok kárt okozott adórendszerét kívánta módosítani.⁸⁴

Buccow tábornoknak erdélyi főhadparancsnoki, majd guberniumi elnöki jelenléte nem marad nyomtalan az emlékirodalomban. Szemet szűrően világos, hogy e karriertisztet az erdélyi integráció minél tökéletesebb és zökkenőmentesebb véghezviteléért küldi Bécs az országba. A kor emlékirodalma többszörös láttatásban mutatja be az 1762-es terveket, majd a határőrség tényleges megszervezését, az időpolitika megváltoztatását, a katolicizmus (beleértve a görög katolicizmus) térnyerését, az ortodox románok lecsendesítését – melyek mind Buccow közvetlen közreműködésével történnek. Intézményrendszeri szempontból igen jelentősek a törvény-

⁸² BETHLEN Miklós, *i. m.* 19.

⁸³ TRÓCSÁNYI Zsolt, 1973. 9.

⁸⁴ ⁸⁴ BETHLEN Miklós, *i. m.* II. 36.

kezést és a helyhatóságokat érintő intézkedések. E vonatkozásban az erdélyi vármegyék, kerületek és székely székek tűnnek a legideálisabbaknak kísérleti közegként. Az udvar úgy véli, az újítással szembeni ellenkezés minimális lesz. Erősebb ellenállásra számít a szász székek esetében, amelyek kiváltságaikat, sajátos intézményeiket védenék meg, és amelyekkel szemben Bécs nem is kívánja megvonni hagyományos támogatását. Ugyanígy a magyarországi vármegyei rendszert sem érintik a szervezeti reformok.

Az erdélyi újjászervezés látszólag a törvénykezést célozza, mely a maga anakronisztikus szervezettségében nehézkesen működik.

Az emlékirodalom már 1762-ben említést tesz az úgynevezett „collegiatum iudicium”-okról, melyekről Halmágyi István a Guberniumtól értesül,⁸⁵ de ezeknek a – Királyi Táblákhoz hasonlóan állandóan működő – intézményeknek a létrehozási szándékáról a vármegyékben is szó esik, és a maga során Rettegi jó kezdeményezéseknek tekinti őket. E megállapítás lehetőségét jelent számára ahhoz, hogy bírálja a hagyományos törvénykezési rendszer működöképtelenségét, mely – véleménye szerint – csak a főtisztek jövedelmét növelte.⁸⁶ Már az évben, 1762-ben a vármegyék állandó székhelyet létesítenek, ahol az új intézmény működni fog.⁸⁷ 1763-ban pedig már tárgyalások folynak a Guberniummal a tervezett intézmény működését illetően.⁸⁸ Az év őszén királyi leirat érkezik a Guberniumhoz a működése idején 1790-ig „állandó táblának” nevezett az új intézmény létrehozására vonatkozóan, míg Rettegi arról tudósít, hogy vármegyéjében (Doboka) létrejött az állandó tábla.⁸⁹ 1766-ban, majd 1780-ban már éles hangon ír ezek működéséről, mert általuk kifordult sarkából a „valamikori jó világ”, az ülnökök számát csökkentették, s kötelezték őket, hogy állandóan a táblai székhelyen tartózkodjanak, s mind a peres, mind az adminisztratív ügyekre megoldást keressenek.⁹⁰

Az emlékirók által szolgáltatott ez irányú információk a törvénykezés és a közigazgatás modernizációjának rendkívül fontos folyamatát tükrözik, mivel ezek az intézményeknek nemcsak a peres, de a közigazgatási ügyek is a hatáskörükbe tartoznak, és professzionista, a korabeli követelményeknek megfelelő, bürokratikus apparátussal rendelkeznek. E modernizációs tendenciák között szerepel az iktatási rendszernek a guberniumi ügyintézésbe való bevezetése,⁹¹ melyet 1772-ben a vármegyékbe, kerületekbe és székekbe is bevezetnek. Az állandó táblák létrehozására és működésére, a törvénykezés és a helyi közigazgatás modernizációjára vonatkozó emlékirodalmi utalások alapvetően hozzájárulnak ezen – a történetírás által kevésbé tárgyalt – intézmények megismeréséhez. A korabeli bürokratikus szabályozások (nyilvántartás, indexek bevezetése, az irattárak rendezése és nyilvántartásba vétele) oly mértékben feljavítja az adminisztrációs ügymenetet, hogy 1790 után, az állandó táblák megszűntét és a régi, vármegyei rendszerhez való visszatérést követően is megmarad.

⁸⁵ HALMÁGYI, *i. m.* 5. – Lásd még: UszLt Commissiones Gubernii 1762–1763, 1762: 24 és 37. – TvmLt 1762. évi 3782, 3809. sz.

⁸⁶ RETTEGI, *i. m.* 141.

⁸⁷ Uo. 142.

⁸⁸ HALMÁGYI, *i. m.* 60–61.

⁸⁹ Uo. 101. – Rettegi, *i. m.* 154. – Az állandó tábla felállítására vonatkozó rendeletek és utasítások: UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764, 1763: 85. – Lásd még uo. 2, 74, 78; 1764: 37, 38. – KvLt 1763. évi 1145. sz. – KvmLt Commissiones Gubernii 1763. I.

⁹⁰ RETTEGI, *i. m.* 196, 409.

⁹¹ HALMÁGYI, *i. m.* 377–378.

The Consequences Referring to the Political and Institutional System of the Habsburg Rule by Hungarian Memoire Writers. The presentation of the consequences referring to the political and institutional system of the Habsburg rule by Hungarian memoire writers of the same period happens in different shapes and depending on the scale of the consolidation of the ruling. At the same time we may observe that these changes concerned mainly those memoire writers who are directly involved (are subjects or, at least, witnesses) of these changes. It is quite occurring that the presentation of the political consequences of the Habsburg rule in the initial period of the integration is more emphasised. During the years and the expansion of the Austrian rule, when the position of Transylvania (and within that the upper classes) seems to lack any alternative, the memories tend to deal with the implementation of these political aims, their influence on the society, as well as the administrative, financial and legal reforms. These topics are treated only if and when they represent a certain change within the traditional structures and organisation. In the memoires the allusions, references or concrete descriptions concerning the political reflections of the Habsburg installation as well as the administrative changes it produced were interpreted by the writers merely as „secondary information”, as the direct purpose of the writers is not to analyse or follow up the existing policy or the organisational measures. The memoire writers enumerate facts and events selected from their own as well as the social life.